

תוכן העניינים

יא	תודות
1	מבוא
4	מטרת המחקר ומסגרתו
6	ההילך החוקי בישראל
7	מבנה הספר
11	לאומיות ושטרות
11	לאומיות
18	כסף וזהות לאומיות
25	בין המשכיות לשינוי: קביעת נורמות להילך החוקי
29	הקמת הבנק ומינוי הוועדה
34	אפיון השטרות
38	ממדים לאומיים
38	א. אותיות
39	ב. כינוי המטבע והשטר
41	ג. סמלים לאומיים
42	דרכי העבודה
45	הוועדה, הבנק והממשלה
50	הוועדה והציבור
54	הישראלי הנכסף: הדמויות האלגוריות
56	בחירת הדימויים הראשונים
60	דחיפה למיזוג גלויות
63	התקבלות הסדרה

- 66 **דיקנאות אנושיים: "מי ראוי ומי לא ראוי להופיע על השטר"**
- 67 דיקנאות אישים בעולם
- 70 אישים על שטרות בישראל
- 72 האבות המייסדים
- 77 אישים שתרמו ליישוב העברי קודם להקמת המדינה
- 80 נשיאים וראשי ממשלה
- 85 אנשי רוח
- 91 **גבולות ושטרי כסף: בנאליות ונרמול**
- 91 גבול, קרקע, מפה
- 94 גבול, קרקע ומפה בשיח הציוני
- 98 הגבול ושטרות הכסף
- 105 **עבר מתמשך: ייצוגים ארכיאולוגיים**
- 106 ארכיאולוגיה וכינון לאומיות
- 108 ארכיאולוגיה וציונות
- 112 מטבעות: ההשראה של מטבעות עתיקים
- 115 שטרות: ממצאים המוכיחים המשכיות
- 122 **שרטוט הריבונות: גבולה המשתנה של ירושלים**
- 123 ירושלים: בירה ישנה-חדשה
- 129 דימויי ירושלים המערבית: בחירות הוועדה עד 1967
- 131 דימויי הבירה המאוחדת: בחירות הוועדה למן 1967
- 138 **ארץ זבת חלב ודבש: שטרות ישראלים כנוף מולדת**
- 140 נוף ושטרות הכסף
- 141 ארץ זבת חלב, צומח וחי
- 143 א. החי: מה קורה כשאין חיות אקזוטיות?
- 144 ב. צמחים שהארץ התברכה בהם
- 150 ג. ולס להגנת הצומח

154	סיכום
161	מבחר שטרות ומטבעות
169	נספחים
169	א. חברי הוועדה לדורותיהם
173	ב. אישים שהופיעו על שטרות ומטבעות
175	ג. אישים שלא נבחרו לשטרות
176	ד. אתרים, נופים ושונות שלא נבחרו לשטרות
179	ביבליוגרפיה
197	מפתח עניינים

מבוא

בראשית העשור השלישי של המאה העשרים ואחת בנקים מרכזיים, כלכלנים ומומחים לניהול מטבעות חלוקים בדעתם באשר לעתידו של הכסף המזומן: האם השימוש בשטרות, שלידתם מעט לאחר המצאת הדפוס, ידעך בעידן הדיגיטלי? האם יחזיקו מעמד לאורך זמן כשם שמטבעות, שהחלו לשמש בעידן הפרהיסטורי בין האלף התשיעי לשישי לפני הספירה, עדיין מצויים במחזור? ההנחה הרווחת היא כי השימוש במזומנים יגווע בעידן הדיגיטלי ותחתיו ישמשו את כלכלות העולם מטבעות דיגיטליים (e-currency) לאומיים או אחרים, שימושו באמצעות כרטיסים, אפליקציות או זיהוי ביומטרי. כוונתן של המדינות הנורדיות לחדול מן ההטבעה היקרה של מטבעות ב-2020, הידיעה שוויתור על הדפסת שטרות יחסוך עלויות עצומות, ובדיקות שנערכות בבנקים מרכזיים לקראת הנפקה של מטבע דיגיטלי ממלכתי מבוסס בלוקצ'יין – כל אלה עומדות בניגוד להתנהגות הצרכנים: המשבר הכלכלי של 2008 ואי-יציבות כלכלית זמנית או מקומית מולידים אגירת מזומנים – בדרך כלל בעריכים גבוהים שהבנקים נוטים לבטל בהנחה שהללו משמשים לעסקאות לא מדווחות (Wheatley, 2017; Bech et al., 2018; King, 2018b).

עריכים גבוהים של 200 שקלים חדשים הם מחצית מסך המזומנים שהיה מצוי במשק הישראלי ב-2017, כ-82 מיליארד שקלים חדשים, לעומת 34.4 מיליארד שקלים חדשים ב-2008. הביקוש לכסף מזומן בישראל עולה בשבעה אחוזים כל שנה – שיעור שהוא בתווך בין השיאניות יפן (עשרים אחוז) ושווייץ (15 אחוז) ובין הצנועות ביותר, אוסטרליה וקנדה (ארבעה אחוזים) (בנק ישראל, 2018; King, 2018a). מחקר שבחן את השימוש במזומנים ב-142 מטבעות מצא כי בקרב יותר משליש מהם – רובם במדינות מתפתחות – הביקוש

לשטרות נוסק עם התרחבות הכלכלה, עם הגידול באוכלוסייה ועם שיפור הגישה לשירותים בנקאיים; במדינות המפותחות העלייה בביקוש מתונה יותר – כשמונה אחוזים בממוצע מתוך התוצר הלאומי הגולמי; ורק ב-11 מטבעות נרשם קיטון שאותו מובילה שוודיה, ששיעור המזומנים בה הוא הנמוך בעולם ומשמש רק ב-15 אחוז מהעסקאות, ואפילו הכנסייה ובדרני רחוב בה מקבלים תרומות באמצעות אפליקציות סולריות (Bech et al., 2018; Heinonen, 2018). בנורווגיה השכנה החליט הבנק הגדול במדינה לחדול מהחזקת כסף מזומן בסניפיו מאחר שהוא משמש רק שישה אחוזים מן הציבור. בקניה עברו שישים אחוז מהציבור לשימוש במטבע סולרי. ואולם אל מול השינויים הללו עדיין יש מדינות מפותחות – אוסטרליה, גרמניה, יפן, סינגפור ושווייץ – ש-85 אחוז מהעסקאות בהן נעשות במזומן. לכך יש להוסיף גם את היעדר הנגישות של כשני מיליארד איש ברחבי העולם למערכות מחשבים (Wheatley, 2017; Williams & Wang, 2017).

בצד ההסכמה השוררת בין החוקרים כי כסף מזומן עשוי להיעלם מן העולם, אך לא בטווח הנראה לעין, ניכר כי שטרות ומטבעות עדיין משמשים לביטוי גאווה לאומית בקרב אזרחים ומדינות (Villalobos, 2011). השנים האחרונות סיפקו דוגמאות בולטות לחשיבות הדימויים המופיעים על ההילך החוקי: ההצעה להחליף את דיוקנו של הנשיא השביעי של ארצות הברית אנדרו ג'קסון ולעטר את שטר 20 דולר בדמותה של השפחה לשעבר ולוחמת זכויות השחורים הרייט טאבמן נענתה בהסתייגות רבתי בחברה האמריקאית (Calmes, 2016); החלטתה של בלגיה לציין מאתיים שנה לניצחון בקרב ווטרו בהנפקה ייחודית של 2.5 אירו העלתה את חמתה של צרפת שניגפה בקרב (Bilefsky, 2015); והבחירה בארבעה יוצרים אשכנזים לסדרת המשוררים עוררה בישראל פולמוס חריף (קליין, 2013). מקרים אלו מלמדים כי ההנחה שעידן הגלובליזציה נגס בחשיבותה של מדינת

* הילך חוקי – שטרות ומטבעות ממלכתיים שחובה לקבלם בביצוע עסקה, בניגוד לאמצעי תשלום שהם שווי כסף (כרטיס אשראי, המחאה אישית, תווי קנייה), שקבלתם מותנית בהסכמה בין שני הצדדים.

הלאום הקדימה את זמנה. לטענת מייקל ביליג (Billig, 1995, 2009), מדינת הלאום עדיין חיה ותוססת, ועל כן יש לבחון אותה באמצעות מופעים של לאומיות בנאלית – סמלים לאומיים שהחברה נחשפת אליהם בבלי דעת.

ספר זה מוקדש לניתוח הדימויים על כסף ישראלי כביטוי של לאומיות בנאלית המתווכת לאזרחים כמעט מבלי משים. חקר משמעותם התרבותית של מטבעות ושטרות מוכר בעולם בעיקר בעשרים השנים האחרונות, ובישראל הנושא עדיין לא נחקר. הזרזים הגדולים למחקר העולמי היו פירוק הגושים הפוליטיים שעיצבה המלחמה הקרה על אדמת אירופה; פירוק ברית המועצות וקבלת עצמאות מחודשת בשורה ארוכה של מדינות במזרח אירופה; ואיחוד אירופה עם קביעת מטבע משותף למרבית החברות בגוש בתהליך שנחשף לציבור. המחקרים שניתחו את הבחירה בדימויים המופיעים על שטרות ומטבעות האירו היו החלוצים בהכללת מידע מתוך דיוני הוועדות המקצועיות מעבר לניתוח הסמיוטי שהיה מקובל בחקר שטרות (Kaelberer, 2004; Raento et al., 2004; Hymans, 2006;). עד אז נמנעו רובם המכריע של הבנקים המרכזיים מחשיפת הפרוטוקולים המלאים של דיוני הוועדות המייעצות מאחר שהם כוללים גם החלטות הנוגעות לסימנים המיוחדים המוכמנים בשטרות. לפיכך מרבית המחקרים נשענים על התבוננות בשטרות וסיווגם בהתאם לקטגוריות המופיעים שהם נושאים, לרוב של דיוקנאות אנושיים. המחקרים כוללים ניתוח משמעותם של שטרות בהיסטוריה המודרנית (Gilbert, 1998; Unwin) (& Hewitt, 2001; Helleiner, 2003; Hewitt, 2005; Lauer, 2008) מחקרים משווים על הייצוגים שהופיעו על שטרות לאומיים באירופה במאה העשרים ואוגדו בקטלוג השטרות העולמי (Hymans, 2004); לעתים פרסומים רשמיים של הבנקים המרכזיים (Marian-Bălașa, 2003; Tschoegl, 2004; Hymans, 2005; Taws, 2007; Penrose, 2011; Elhan, 2016). דווקא בשל הקושי לשחזר את תהליך קבלת ההחלטות בנוגע לדימויים, חוקרי שטרות ומטבעות ערים לחשיבות הרבה של הלוך הרוחות בוועדות המייעצות לבנקים המרכזיים

בבחירת הייצוגים ולמשמעות של חשיפת הדרך לבחירות אלה, שכן הן מלמדות על התרבות הפוליטית בחברה לאומית נתונה (Hymans, 2006; Penrose, 2011).

מטרת המחקר ומסגרתו

מחקר זה הוא הניתוח המדעי השלם הראשון של כסף ולאומיות בישראל. חידוש עיקרי בו הוא חשיפה ראשונה של פרוטוקולים, התכתבויות וחומרים נוספים של הוועדה לתכנון שטרי כסף, מעות ומטבעות זיכרון של בנק ישראל (להלן: ועדת השטרות) למן הקמתה בשלהי 1955 ועד 2012. מטרת המחקר היא לפענח את המניעים לבחירה בדימויים מסוימים ולהימנעות מאחרים, לברר מהן ההשפעות שהניעו את ההחלטות, לחשוף את המתאם בין הבחירות בפועל ובין הגישה שנקט הזרם הפוליטי המרכזי בזמן נתון, ולבדוק באילו מקרים נתקלו ההנפקות בביקורת. נציין כי במרוצת השנים עברו גופים מוסדיים מרישום פרוטוקולים מדוקדקים המייחסים דברים לאומריהם לסיכומים מפורטים או מתומצתים, ועל כן לא תמיד יכולנו לזהות מיהם הדוברים הספציפיים בישיבות הוועדה.

הניתוח המוצע כאן נעשה ברוח מחקריו של רולן בארת שהציעו טיפולוגיה לחשיפת הקודים הגלויים והסמויים שדרכם מכונן המיתוס הלאומי במסגרת הטקסט הפוליטי-התרבותי (בארת, 2002). בארת חשף את המיתוסים המשוקעים בפרסומות בעזרת דימויים חזותיים וטקסט, ואילו אנו בודקות כיצד הובנה המיתוס הציוני, קרי באילו דימויים השתמשו חברי הוועדה וכיצד תורגמו הדימויים לאורים חזותיים המופיעים על השטרות. את המחקר יישמנו באמצעות חלוקת הדימויים לנושאים, ניתוח סמיוטי של מראה השטרות והמטבעות, ניתוח פרוטוקולים והתכתבויות של הוועדה לשטרות ולמטבעות המייעצת לבנק ישראל, והסתייעות במחקרים על הבניית זהות לאומית, על הקשר בין סמלים – ובייחוד כסף – לזהות לאומית ומחקרים מגוונים על החברה בישראל.

את הדיון בדימויים שעל ההילך החוקי בישראל עיגנו בתהליכי

ההבניה של זהות לאומית תוך שימוש במורשת האומה. שלוש תזות שימשו אותנו כמסגרת רעיונית: נוכחותם של ייצוגים לאומיים במרחב הציבורי באופן ההופך אותם ללאומיות בנאלית; השובל הארוך של ההיסטוריה היהודית; ודרך עיצובה של המסורת הסלקטיבית של אומה.

בנסחו את דפוס הלאומיות הבנאלית טען ביליג (Billig, 1995) כי הזהות הלאומית שלנו מתנוססת לנגד עינינו באורח מתמיד, למשל בצורה של דגלי הלאום המונפים מחוץ למבני ציבור או בנוכחותו של סמל המדינה המוטבע על כל יצירה רשמית של המדינה – נייר מכתבים, אתרי הממשל ברשת וכסף. דווקא בשל נוכחותם המתמדת של הסמלים הלאומיים הם נעשים בנאליים, ולפיכך איננו ערים לנוכחותם וקולטים אותם בדרכים לא מודעות. לדעתנו, כסף הוא אחת הדוגמאות המובהקות לנוכחותה של לאומיות בנאלית בשתי רמות: בהיותו מוצר יומיומי הכסף הופך לייצוג של לאומיות בנאלית, וכך גם הייצוגים שהוא נושא חשופים לעינינו עד זרא.

במקרה של האומה הישראלית ללאומיות הבנאלית יש משנה חשיבות שאותה אנו מסבירות באמצעות גישה היסטורית וביקורת ניאו-מרקסיסטית. על פי אנתוני סמית (2003), יש מסורות הנטועות בעבר הרחוק, ושורשיהן הלאומיים של מקצת האומות מגיעים עד לעת העתיקה. כדוגמה לכך הוא מציע את היהודים שכונו תפיסה לאומית כבר בתקופת המקרא וזו התחדשה כמורשתם העתיקה בעת החדשה. תובנה זו משתלבת היטב בפרשנות הניאו-מרקסיסטית של ריימונד ויליאמס (1999), שהציע ניסוח תיאורטי לדרך שבה אומה מעצבת את מורשתה. לשיטתו, כל חברה מעצבת לעצמה מסורת סלקטיבית, הכוללת רכיב שיורי (residual) מעברה של האומה ורכיב עולה (emergent) הלקוח מן ההווה של המדינה ומן העתיד הנכסף שלה. בישראל הרכיב השיורי יכול להיות הממלכה הישראלית הקדומה, והרכיב העולה – הגשמת הציונות, הקמת המדינה ופעילות יצרנית.